לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ג, תשי"ב–תשי"ג

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מ׳ גוטשטיין וע׳ איתן

היסודות לתיקוני לשון *

ג׳: קונטרס זה של „לשוננו לעם", המוקדש ל„תיקוני לשון", עורר עניין רב וזכה לתגובות שונות. שמעתי, שבדעתכם ליעד מדור קבוע ב„לשוננו לעם" לתיקונים כאלה. לכן כדאי לברר כמה בעיית הקשורות בנושא זה.

א׳: אמנם כן. כל העוסק בתקנת הלשון נתקל מדי פעם בפעם בבעיות יסודיות, ומכאן נובעים רוב הוויכוחים בין המתקנים: יש שבעיות יסודיות אלו עדיין לא נפתרו ויש שהמתקנים, המתווכחים על פרט זה או זה, לא עמדו על הבעיה הכללית שביסוד המחלוקת.

ג׳: כל זמן שהעקרונות להחלטה על הנכון והלא־נכון בלשון ימינו אינם ברורים, קשה מאוד להצליח בתיקונים. ובאין יסוד בטוח ומוסכם, לא זו בלבד, שמתקן חולק על מתקן כמעט בכל שאלה, אלא כל אחד ואחד אין גישתו אחידה ועקיבה בשאלות השונות.

א׳: התיקונים שבקונטרס זה, למשל, כל אחד מהם מבוסס על פתרון מסוים לאחת מן הבעיות היסודיות.

---

* שיחה בעקבות החוברת „תיקוני לשון" לראובן אלקלעי („לשוננו לעם", מחזור ב׳, קונטרס י״א־י״ב).

מי שבחר בפתרון אחר בבעיה היסודית, מגיע ממילא לידי מסקנה אחרת על השיבוש, שהוא דן בו. ואם לבלשן עצמו אין עמדה עקיבה בבעיה היסודית, הרי תיקוניו לשיבושים השונים לא יתיישבו זה עם זה. אגב: מובן מאליו, שאיננו עוסקים כאן בטעויות גרידא של המתקנים; שכן ככל אדם עלול גם המתקן לטעות.

ג': גם טעויותיו של המתקן יכולות להיות חשובות. כמובן, יש שהוא טועה מחוסר־ידיעה או מרשלנות; אבל לא תמיד אשם המתקן. לעתים מכשילים אותו מקומות קשים להבנה או אף גרסאות משובשות במקורותינו הספרותיים. ובזה הגעתי לבעיתנו הראשונה. רק התנ"ך יכול לשמש לנו מקור, כמו שהוא. רוב המקורות של חז"ל, וכל שכן המקורות המאוחרים יותר, אינם נמצאים בידנו במהדורות מדעיות, ומכאן שלא תמיד אפשר לסמוך על הגרסה ולדעת את ההגייה הנכונה, ולעתים אף הפירוש שנוי לוקת. נוסף על כך יש לנו ספרי שימוש, מילונים וקונקורדנציות רק לחלק קטן מאוד ממקורות אלו. כיצד נדע אפוא, אם שימוש לשון מסוים נפוץ הוא — וכשר — או חריג — ואולי משובש?

א': אם כן, אין לפסוק הלכה ולהכשיר ולפסול מנהג לשון אלא על יסוד חקירה מעמיקה במקורות וקביעה מדויקת של גרסאותיהם וכוונותיהם. הבלשן המתקן לא יוכל לעשות את מלאכתו באמונה ובשלמות, עד שלא יהיו בידו מקורות מתוקנים ומבוררים מצד הנוסח ומצד הפירוש, וספרי שימוש למקורות אלו. זהו התנאי הראשון, ומילויו יעסיק חוקרים רבים לזמן ממושך.

ג׳: אף אם נסתפק לפי שעה במועט שיש לנו, ואפילו אחרי שיהיו בידנו המקורות הקדומים במהדורות מתוקנות ומבוארות, עדיין לא נוכל להגיע למסקנות ברורות, אם לא נפתור מקודם את הבעיה החשובה ביותר: מה ייחשב למקור, שמן הראוי להסתמך עליו? הלא לשוננו אינה אחידה.

א׳: יש הולכים אחר לשון המקרא ויש הולכים אחר לשון חז״ל, ועוד. כל אדם רשאי, כמובן, לבחור בסגנון היפה בעיניו, אבל אסור לו לכפות סגנונו זה על אחרים ולפסול שימוש לשון, שאף הוא מבוסס על מקורות טובים. בלשון המקרא אומרים, למשל, גם „ביתי אני״ גם „ביתי שלי״; אין לפסול היום את השימוש הראשון, בטענה שחז״ל העדיפו את את השני. לפי שעה לפחות כשרים שניהם.

ג׳: אין המדובר בברירה בין לשון המקרא ובין לשון חז״ל בלבד. סוף־סוף לא נפסקה התפתחות לשוננו עם חתימת התלמוד. נזכור רק את העושר הרב שבלשונם של רש״י ושל רמב״ם, את הסגרות הענפה, שנוצרה בהשפעת הערבית בימי־הביניים, את הפיוטים ואת השירה. וחשובה לנו גם ספרות ההלכה העצומה, שבה הביאה ההתפתחות המתמדת של התוכן ההלכי לחידושי לשון רבים; וסוף־סוף זכינו, ברוך השם, לספרות עברית חדשה. שום מקור ממקורות אלו אינו פסול מלכתחילה; אבל כיצד נשתמש בכל החומר הרב הזה? זאת היא הבעיה החמורה.

א׳: איש לא יאמר, שכל הנמצא במקורות אלו ראוי לשימוש היום, ואיש לא ישלול את הצורך בבחירה ובניפוי. אך היכן הנפה שננפה בה? מה הם עקרונות הבחירה? רבים

מן החידושים המשונים של הפייטנים, למשל, אין להחיותם; אבל בעניין מנהגי לשון אחרים, כגון מלת־התנאי „באם", שנוצרה בספרות הרבנית, אפשר ואפשר שיהיו חילוקי־דעות. אמנם אני בעצמי איני אומר כך, אבל כלום ייתכן, שרק הטעם הפרטי יכריע?

ג': גם לספרות החדשה דרושה לנו „נפה"; דרושים לנו עקרונות בחירה. בוודאי לא נראה בכל סופרי הדורות האחרונים אך תלמידים, שלא שנו די צורכם; או שהלעז היה המקור ללשונם, אלא נעיין בחיבה ובזהירות בכל החידושים, שחידשו באוצר המלים ובשימושי לשון.

א': איש לא השיב תשובה עקרונית כוללת על כל השאלות האלה. ובאין תשובה כזו, באין „נפה", נוקט המתקן פעם שיטה זו ופעם היפוכה, הן ביחס אל תופעות לשון, שיש להם יסוד במקורות, הן ביחסו אל חידושי האחרונים — אם אינו מתעלם מהם לגמרי.

ג': דוגמה למבוכה זו יכולה לשמש השאלה הנדונה עתה במאמרים שונים: האם יש לאסור לחלוטין את השימוש ב„אפילו אם"? נכון, ש„אפילו" מורכבת מן „אף אילו". אבל „אפילו" מלה מאובנת וקפואה היא, ואינה מתפרשת לדובר על־פי חלקיה (השווה: אלא — אלא אם), ומלה קפואה הייתה, כנראה, בלשון חז"ל. לא זו בלבד, ששימשה בתפקיד „אף" („אפילו עני בישראל לא יפחות"; „אפילו דבר עבירה יפה" וכד'), אלא שימושה התחבירי נבדל משימוש תיבת „אילו". מלת התנאי „אילו" אינה באה עם פועל בעתיד, אבל „אפילו" יכולה לשמש כך: „אפילו תקלקל

לאחר עשרים שנה, המים מערערין עליה" (סוטה ב, ב). אמנם נדיר מאוד שימוש זה — אולי אין דוגמה נוספת — אבל בלשוננו היום משמשת „אפילו" עם העתיד ללא הגבלה; ובזה יש שינוי ניכר בתפקיד התחבירי והסגנוני.

יתרה מזו: הצירוף „אפילו אם" אינו חדש בלשוננו, ובגלל התשתחקות של „אפילו" להוראת „אף" יש בו צד היגיון. הוא חדר — באשמת המעתיקים, כנראה — גם לנוסח המשנה (לא ברור, מתי): „אפילו אם אתה עושה להם כסעודת שלמה בשעתו, לא יצאת ידי חובתך" (ב"מ ז, א). וכך ימצא הקורא העברי בספרות החדשה: „אפילו אם יהיו תוקעים ומתריעים על צרותינו" (מנדלי, בעמק הבכא, סוף א, ז), וכמובן גם: „ואפילו אם תמצא לומר" (מנדלי, סוסתי יג). האם יש להחמיר ולעקור שימוש זה?

א': באמת, אי־אפשר לפי שעה להשיב לך אלא לפי טעמי הפרטי, ועל־פי בחירתי־אני (או: „בחירתי־שלי") בין המקורות השונים. הוא הדין, למשל, בשאלת השימוש „בין...ובין" או „בין...ל..." או „בין...ו...". מי שתופס רק לשון המקרא, יגזור על „בין...ו...", ומי שהולך אחרי הסופרים במשך אלף השנים האחרונות, ומנדלי וביאליק בכללם, יכשיר שימוש זה, והוא יוכל אף להסתמך על הפתגם „בין הרועה והזאב נבקע השה" (תנחומא — אם הגרסה שם נכונה [1]).

ג': לעתים קשה ההחלטה עוד יותר. בלשוננו היום יש משתמשים על דרך היקש טבעי בצירוף „כרת חוזה", אבל מחבר החוברת שלפנינו ואחרים פוסלים אותו. נכון,

1) [מדרש רבה (שמות ה): בין הרועה ובין הזאב.—מ"מ.]

ש„כרת ברית" הוא צירוף שכיח מאוד, אבל אין להסיק מכאן, שרק „ברית" אפשר „לכרות". יש בתנ"ך „כרת אמנה", „כרת דבר", „כרת אלה", וצירופים מקבילים מצויים באכדית. נשאר לנו רק לברר, משום־מה אמר ישעיהו (כח, טו): „כרתנו ברית... עשינו חוזה". דומה בעיניי, כי על־פי חוקי התקבולת לא יכול היה לחזור ולומר: „...כרתנו חוזה", ובאין פועל מתאים אחר השתמש בעל־כרחו בפועל־טלאי: עשה. המלה „חוזה" אין לה רֵע במקרא, ואין אנו יודעים, כיצד השתמשו בה. הפסוק הנ"ל, בכל אופן, אינו מוכיח, שאין „כרת חוזה". ובכן, האם נתיר היום רק „עשה חוזה" על יסוד הפסוק האחד, או נתחשב בכוחות הפועלים בכל לשון, כגון כוח האנלוגיה, שחידש „כרת חוזה" על־פי „כרת ברית"?

א': בכל הבעיות העקרוניות האלה אין לנו רשות לפסוק הלכה. כל התופעות שלפנינו הן עובדות בחיי הלשון בעבר ובהווה.

ג': אבל פטור בלא־כלום אי־אפשר. לא נוכל להתעלם מצורכי הלימוד והחיים ולהניח את השאלה, עד שיבוא אליהו. אי־אפשר להפקיר את גורל הלשון בידי כל מי שייטול את השם של סופר, מורה ומתקן. עלינו למצוא את הדרך לקביעת המותר והאסור בלשון דורנו.

א': אם כן, תפקידנו אינו אלא לקבוע „עברית תקנית". כשם שלייצור תעשייתי נקבעים תקנים („נורמות") לאיכותם ולמידותיהם של המוצרים (כגון התבריג האחיד של כל בורות החשמל), כך עלינו למצוא נורמות בלשון.

הטכנאי קובע את תקניו לפי הצרכים המעשיים; לפי מה נקבע את תקני הלשון?

ג': דומה, שיש לכך דרך אחת בלבד. קנה־המידה ללשון הספרותית של ימינו יכול להיות רק שימושם של טובי סופרינו. יש להחליט, מי הם הראויים לשמש מופת, ולבדוק את לשונם של אלה. המשותף לכולם, אף אם הוא סותר את המצוי במקורות הקדומים, ייחשב ל„מותר", ובשאר יש לנטות אחרי הרוב או להכריע בין הסופרים השונים; ולא פעם אף נכשיר לשימוש שני ביטויים לעניין אחד.

א': נכון! לא הבלשנים או המתקנים או חוקרי המקורות הם הקובעים את לשון ימינו, אף על פי שידיעת המקורות וחקירת דרכי הלשון מספקת חומר חשוב ליוצרים. מישל בריאל (Michel Bréal), בספרו הקלאסי על תורת המשמעות בלשון (סימנטיקה), שואל „מי יהיה השופט?" ומשיב בדבריו של הבלשן השוודי נורין (Noreen):

„זה לא יהיה היסטוריון הלשון, שאינו עוסק אלא בעבר; ולא הבלשן, שתפקידו רק לתאר את חוקי הלשון, אך לא לחוקקם; ולא הסטאטיסטיקן, שעניינו רק רישום השימוש. למי אפוא ניתן את האיצטלה? היא ראויה לממציא, הצר את הצורות, שבהן משתמשים אחר־כך כלל האנשים, לסופר, לפילוסוף, למשורר... אנחנו, ההמון, מלבישים את מחשבתנו בלבוש, שהם יצרוהו; אנחנו משתמשים בלבוש זה ומבלים אותו. בעצמנו יכולים אנו לתרום אך מעט להתפתחות הלשון, וגם זאת רק בהדרכת המורים. עלינו להסתפק במה שאנו תלמידים, ואין לתלמידים להורות".

ג׳: כמובן, הנורמות שתיקבענה בדרך זו, חלות רק על הלשון הספרותית הרגילה, שכן המשורר או הסופר היוצר יוסיפו לפלס דרכים חדשות ללשון, ואילו הלשון המדוברת בפי העם אין לנו השפעה ישירה עליה.

א׳: ואף העברית התקנית, העתידה להיקבע, לא תהיה מאובנת וקפואה לדורות. היא תתפתח ותינק יסודות חדשים הן מן הלשון הספרותית המובחרת הן מלשון העם. וכל דור ודור ייקרא לעבודה חדשה של ברירה וקביעת נורמות. אבל דורנו זה חייב להיות המתחיל.

ג׳: ודומה בעיניי, שזה אחד התפקידים הנכבדים ביותר, המוטלים על האקדמיה ללשון העברית.